

РЕЦЕНЗІЯ

на дисертацію **Дячук Віри Романівни**
«Моделювання й типологія мовної картини світу
носіїв сучасних українських діалектів»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 035 «Філологія»

(Науковий керівник – доктор філол. наук, проф. Гриценко П. Ю.)

Потреба постійного глибокого вивчення діалектного матеріалу, особливо, в сучасних умовах війни й процесів вимушеної міграції мільйонів українців, а також з огляду на світові процеси глобалізації й стирання меж діалектних просторів зумовлює актуальність теми дисертації. Робота В.Р. Дячук гідно продовжує ідею моделювання лексико-семантичної системи діалектної мови, запропоновану й реалізовану П.Ю. Гриценком у монографії «Моделювання системи діалектної лексики» (Київ, 1984), де моделювання виявляє інтегральні й диференційні риси ареальних опозитів й описує однорідний матеріал різних говірок у зіставному аспекті, та в докторській дисертації й монографії Т.О. Ястремської «Моделювання українського діалектного простору: концепти ВЕРХ / НИЗ» (2021). У дисертації В.Р. Дячук змодельовано фрагменти мовно-культурної картини віддалених діалектних спільнот Наддніпрянщини й Гуцульщини. Зазвичай вербалізація того чи іншого фрагменту поняттєвої картини в діалектах багатша, аніж у літературній мові, якщо фрагмент стосується базових стрижневих понять життя людини. У дисертації таким фрагментом обрано ядерні поняття для картини світу людини – назви найближчих родичів – *мати, батько, батьки* та одного з центральних сакральних християнських образів – *Мати Божя*. Навколо цих понять змодельовано мовну картину світу для окремих діалектних ареалів – середньонаддніпрянського та гуцульського, що є новим для досліджень з діалектології та становить теоретичну цінність роботи. Моделювання семантики, побудова лексико-семантичних моделей потребує широкого емпіричного матеріалу та

докладного опису семантичних структур мовних одиниць. Саме цим і можна пояснити опис лише трьох концептів МАТИ, БАТЬКО, БАТЬКИ, які становлять верхівку ієрархічної системи спорідненості та є поняттєвою універсалією.

Наукову новизну роботи становить і її міждисциплінарний аспект: адже, хоч дослідження стосується діалектного матеріалу, але воно зачіпає проблеми когнітивістики, культурної й лінгвістичної антропології, етнолінгвістики й антропологічної лінгвістики, етнокультурології й ареалогії. В. Р. Дячук успішно застосовує запропонований американськими етнолінгвістами компонентний аналіз для вивчення лексичної семантики. Ситуація під час війни в Україні з вимушеними міграційними процесами дещо нагадує ситуацію, яка спричинила у французькій етнолінгвістиці виникнення нових міждисциплінарних напрямів наприкінці 1980-х років, але водночас відрізняється необхідністю вивчення характерології окремих українських діалектів, яким загрожує втрата локальної оригінальності.

У першому розділі визначено систему основних понять та методик дослідження. Дисертантка досліджує мовну картину світу через аналіз концептів як її елементів, які представляють систему уявлень про окремі фрагменти світу пересічних носіїв мови. Основним джерелом інформації є тексти, зібрані авторкою впродовж 2020-2023 рр. за авторською програмою-питальником, що складається з чотирьох частин («Мати», «Батько», «Батьки», «Мати Божжа»). Обрані говірки з обстежених сіл і містечок Черкащини й Звенигородщини та Гуцульщини, зокрема, Космача Косівського району та Криворівні Верховинського району, репрезентують не лише територіально віддалені діалекти, а й яскраві, самобутні мовні та культурні ареали: перші є репрезентантами мови Шевченка й традицій козаків-черкасів Наддніпрянщини, а другі відображають культуру карпатських гуцулів, які плекають свою старовітчину та зберігають місцеві традиції. Територіальна віддаленість цих діалектів української мови й

належність їх до різних локальних культур зумовила наявність не лише спільного в ословленні названих універсальних понять, але й відмінного в їхній мовній реалізації. Додатковим джерелом є сучасні діалектні тексти, словники та лінгвістичні атласи.

Використання двох типів джерел дало змогу порівняти фольклорно-пісенний та засвідчений у діалектних словниках матеріал за актуальністю його використання опитаними респондентками. Наприклад, неактуальними для мовомислення носіїв сучасних говірок виявилися, назви матері з нейтральною семантикою (*матка, паніматка*), номінації на позначення жінки в стані прегнації, після пологів (*зайде в тяж, молодиця мати, породілля мати; огрьидна, калюхата, черевата, поліжниця*), назви Богородиці (*Причистая Дева-Марія, Свята Панна; Сьвята Матка*). Застосовані авторкою методики та зіставний аспект дослідження дали змогу в другому розділі дисертації порівняти як семантичне наповнення концепта МАТИ в обох досліджуваних ареалах, так і кількісну його реалізацію.

Модель дослідження діалектного матеріалу ґрунтується на трьох етапах: аналіз семантичного простору концепта в кожному говіркових просторів та зіставний їх аналіз. Скажімо, у другому розділі дисертації в кожному з мовно-культурних ареалів визначено, що семантичне ядро концепту МАТИ становить пряме його значення, яке вказує на наявність дитини та кровну спорідненість із нею. Натомість периферійний сегмент концепту виявляє значно більшу різноманітність смислових ознак і тому є особливо цікавим для аналізу (представлений також у Додатках 3 –8). В.Р. Дячук приходить до висновку, що кількість засвідчених концептуальних смислів не обов'язково корелює зі значущістю самого концепту в картині світу діалектоносіїв. Важливим є спостереження дисертантки, що «відмінність змістового наповнення концепту зосереджена в його периферійній частині, яка сконцентрована навколо фізіологічного, морально-етичного, функційного, емоційно-психологічного, рольового

аспектів, а також тих, що відображають ставлення матері до дитини й дитини до матері, зовнішні характеристики матері, тип зв'язку між матір'ю та дитиною (некровний)» (с. 142), як, наприклад, *хрещена мати і нанашка*. Авторка відзначає, що попри подібність реалізації, МАТИ БОЖА в гуцульських говірках поширюється на номінацію неживих об'єктів: землі, природи, що вказує на обожествлення гуцулами цих фрагментів картини світу.

За таким самим принципом здійснено аналіз концепту БАТЬКО у третьому розділі та БАТЬКИ у четвертому розділі дисертації. Зміст когнітивної структури концептів репрезентовано у контексті двох аспектів: «батько/батьки в оцінці дитини» та «батько/батьки в оцінці “чужих”». Тут порівняння фольклорно-словникового матеріалу та мови сучасних діалектоносіїв виявило, зокрема, наявність архаїчних форм, якими не користуються сучасні мовці, на зразок *отець, вітець* та ін., а також неактуальність пестливих назв *батенько, батинько, батейко, татунця, батечко, нінько, дедик* та ін.; або *перезва*, що позначає батьків молодії з гостями у наддніпрянців, та *стариня, родичі, предки, кривні, старі, старшина* в значенні ‘батьки’ у мові гуцулів, що свідчить про зміну традицій та суспільного життя носіїв діалектів і, відповідно, про оновлення діалектів.

У результаті зіставного аналізу матеріалу названих концептів із двох різних говірок В.Р. Дячук виокремила три типи рис: 1) спільні, виявлені в обох досліджуваних мовно-культурних ареалах; 2) цілковито відмінні, наявні лише в одному з них та 3) відмінні, але близькі, які функціонують в обох субконтинуумах, але мають різний вияв (с. 239). Важливим є висновок дисертантки про переважання спільних, об'єднавчих, типологічних ознак для територіально віддалених і з яскравими особливостями діалектних систем української мови щодо наповнення і семантики аналізованих смислових полів, що свідчить про єдність, національну цілісність мовної

діалектної картини українців. Моделювання фрагментів діалектних картин світу Середньої Наддніпрянщини та Гуцульщини показало, що попри універсальність обраних концептів, їхня реалізація у мові діалектів залежить від локальних цінностей, традицій і вірувань, а тому має певні відмінності, попри загальноукраїнську спільність у вербалізації названих понять, зумовлену універсальністю й давністю спільної основи формування картини світу. Таким чином, змодельовано типологію і характерологію фрагменту мовної картини світу носіїв середньонаддніпрянського й гуцульського діалектів.

На перспективу можна побажати авторці розширити як концептуальну сферу досліджуваної картини світу, так і територіальну її реалізацію. Скажімо, якби об'єктом аналізу були фрагменти матеріальної культури, пов'язані з традиційними народними промислами регіонів, чи були б діалектно-ареальні відмінності виразнішими, аніж при описі спорідненості, як виразника універсальних для людства родинних зв'язків?

В.Р. Дячук використовує низку термінів-синонімів на позначення репрезентантів концепту: *ключове слово як вербалізатор концепту, ім'я концепту, базова номінація концепту, ім'я-репрезентант концепту, слово-назва концепту, лексема-ім'я концепту*. Але викликає запитання особливість подання у дисертації аналізованих концептів не за прийнятими загальними правилами. Хотілося би знайти в тексті мотивацію: що саме спричинило таке написання (курсивом і з малої букви), і чи має авторка свою позицію й аргументи щодо цього?

У висновках до розділів подано кількісні підрахунки семантичних сфер та концептуальних смислів, які реалізують переважно периферійні зони системи номінацій концептів, а також кількості дериватів із кореневими морфами ключових слів концептів для обох досліджуваних діалектних ареалів. Однак, інтерпретація кількісних підрахунків у тексті не дає відповіді на запитання, чи підрахунки й кількісні дані дозволяють

робити висновки про певні переваги у вербалізації конкретного концепту у відділених говірках, чи все таки вони не є корелятами значущості самого концепту в картині світу діалектоносіїв?

Робота логічно структурована й оформлена відповідно до вимог; кількість і якість наукових публікацій відповідає вимогам; достовірність висновків підкріплена ретельним аналізом та поданими у додатках до роботи програмою-питальником, таблицями вербалізації аналізованих концептів у двох діалектах, їхніх спільних і відмінних ознак і записами діалектних текстів. Усі наукові результати дисертантка отримала самостійно.

Окрему наукову і практичну цінність мають додатки до дисертації, які становлять майже половину її обсягу. Поданий у табличному форматі власноруч зібраний і опрацьований дисертанткою діалектний матеріал засвідчує самостійність аналізу та достовірність висновків. Діалектні тексти, записані від інформантів Наддніпрянщини та Гуцульщини, репрезентують фрагменти діалектного мовлення, їх можна використовувати як самостійний матеріал для діалектних словників, посібників із діалектології тощо.

Усе вище сказане дає підстави для висновку про те, що дисертація В.Р. Дячук «Моделювання й типологія мовної картини світу носіїв сучасних українських діалектів» є завершеною, самостійно виконаною науковою працею, що має вагомe теоретичне й практичне значення, і заслуговує на рекомендацію до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 «Філологія».

Доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії та
структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України

Л.П. Кислюк